

Національна академія наук України

Інститут української мови

Масенко Лариса Терентіївна

УДК 811.161.2'272

Українська мова в соціолінгвістичному аспекті

10.02.01 – українська мова

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

Київ – 2005

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі української мови Національного університету “Києво-Могилянська академія”

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук
Ставицька Леся Олексіївна,
Інститут української мови НАН України,
завідувачка відділу соціолінгвістики;
доктор філологічних наук, професор
Сербенська Олександра Антонівна,
Львівський національний університет імені Івана
Франка, кафедра радіомовлення і телебачення;
доктор філологічних наук, професор
Мойсієнко Анатолій Кирилович,
Інститут філології Київського національного
університету імені Тараса Шевченка, завідувач
кафедри сучасної української мови.

Провідна установа - Запорізький національний університет МОН України,
кафедра української мови, м.Запоріжжя.

Захист відбудеться 29 листопада 2005 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.173.01 при Інституті української мови НАН України (м.Київ, вул.Грушевського, 4).

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України (м.Київ, вул.Грушевського, 4, VII поверх).

Автореферат розіслано 28 жовтня 2005 р.

Учений секретар спеціалізованої вченої ради
кандидат філологічних наук

І.А.Самойлова

Загальна характеристика роботи

Напрямок соціолінгвістичних досліджень у кожній країні визначає здебільшого специфіка її мовної ситуації. У цьому зв'язку головне завдання української соціолінгвістики полягає в науковому аналізі деформацій, яких зазнало мовне середовище країни в попередній колоніальний період.

Одним з основних об'єктів соціолінгвістичних досліджень в Україні має стати українсько-російський білінгвізм, формування й розвиток якого відбувався під тиском асиміляційної політики Російської імперії в обох її іпостасях – самодержавній і комуністичній. Конфлікт, що характеризує сучасну мовну ситуацію України, поширення на її території двох мов, незсинхронізованість мовного розвитку Заходу і Сходу є наслідком радянської практики русифікації, лінгво-етнічної міксації, реалізацію якої в Україні й Білорусі полегшувала спорідненість їхніх мов з російською. Стан масової двомовності України, що має асиметричний характер, оскільки, за даними соціолінгвістичних опитувань, до білінгвів різного типу належать переважно українці, тоді як мовній поведінці росіян кодові перемикання не властиві, сформувався як перехідний етап в асиміляційному процесі, спрямованому на витіснення української мови російською.

Оскільки національна мова, культура й ідентичність становлять нерозривну цілісність, успіх будівництва самостійної держави залежатиме від того, чи вдасться керівній еліті надати мовному розвитку країни зворотного напрямку, тобто переорієнтувати нинішню російсько-українську двомовність на поступове зростання груп ситуативних двомовців за рахунок російських одномовців із подальшим формуванням і розширенням україномовних середовищ.

Надання українській мові статусу державної стало першим необхідним заходом у процесі дерусифікації й мовно-культурного відродження, проте через відсутність державної мовної політики, зокрема механізмів впровадження й контролю за виконанням Закону про мови в Українській РСР і 10-ої статті Конституції України істотних змін у мовній ситуації досі не відбулося.

Розвиток української ситуації унаочнює відому з досвіду зарубіжної соціолінгвістики закономірність, згідно з якою відсутність у державі мовної політики також є політикою, що полягає у підтримці сильнішої мови. В Україні зберігається досягнуте в попередній період домінування російської мови в міській комунікації, а в деяких сферах, зокрема в інформаційно-культурній, нові реалії відкритого суспільства й ринкової конкуренції призвели до значного посилення процесів русифікації.

Українська влада як за президентства Л. Кравчука, так і за президентства Л. Кучми ігнорувала нагальну потребу впровадження державної програми мовного планування, спрямованої на захист національної мови, зміцнення її авторитету на своїй території і в світі, розширення її функцій і сфер використання, широкої популяризації створеної на її ґрунті національної культури. Оскільки в умовах конкуренції двох мов перемогу одній з них забезпечує фактор сильнішої комунікативної потужності, яку на сьогодні в Україні зберігає російська мова, нинішній мовний розвиток країни слід оцінювати як потенційно небезпечний для майбутнього української мови, а відповідно, і для державної незалежності України.

Потреба принципової зміни вектора розвитку білінгвальної ситуації вимагає активізації соціо-, психо- та етнолінгвістичних досліджень. Для практичних завдань державного мовного планування необхідно провести соціолінгвістичне обстеження різних територій і на його базі визначити показники демографічної і комунікативної потужності української і російської мов в різних областях, а також виявити їх оцінні характеристики, враховуючи соціальну стратифікацію суспільства.

Очевидно, що різні регіони країни потребують відмінних стратегій і тактик впровадження оптимальної мовно-культурної політики. Слід врахувати при цьому й проблеми побутування інших мов на території України, проте, враховуючи відносно невелику їх питому вагу в мовному житті країни, а також деформації міжмовних відносин, успадковані від радянського періоду, коли у функції мови міжнаціонального спілкування в УРСР виступала не мова

титульної нації, а мова загальноімперської інтеграції, ключовими у вивченні мовної ситуації України лишаються проблеми українсько-російської двомовності, диглосії й змішування мов.

Вимагають всебічного аналізу не тільки соціальні аспекти побутування української і російської мов, а й комплекс психологічних проблем, пов'язаних з мовною компетенцією і мовною поведінкою особистості, дослідженням факторів, що впливають на вибір мови в білінгвальній ситуації, проблем мовної стійкості на індивідуальному й колективному рівні тощо.

На окрему увагу заслуговує феномен мішаного українсько-російського мовлення, відомого під назвою *суржик*, що утворився під тиском російськомовного домінування в міських середовищах. Лінгвістичний аспект його дослідження вимагає розв'язання проблеми кваліфікації суржику, визначення його місця в системі усно-розмовних форм побутування мови, виявлення співвідношення елементів кожної з мов, що бере участь у його творенні, а також характеру їх сполучуваності

Соціальна складова у дослідженні суржику полягає у з'ясуванні його соціальної бази і соціофункціонального статусу. Цікаво було б провести в майбутньому і ряд зіставно-типологічних досліджень механізму виникнення суржику з іншими мовними утвореннями гібридного типу, так званими піджинами і креолами, що виникають внаслідок спонтанного змішування двох мов – своєї і нав'язаної колонізатором.

Специфіка української ситуації полягає в тому, що за радянської доби явище спонтанної гібридизації української і російської мов у середовищі урбанізованого селянства супроводжувалася офіційною практикою нівеляції самобутніх рис української мови з метою штучного стимулювання процесів зближення її з російською мовою. За словами Ю. Шевельова, до “класичних” методів асиміляторської мовно-культурної політики, яку провадили різні режими на території України, радянська влада додала власний винахід – урядове втручання у внутрішні закони мови.

Впровадження офіційної практики внутрішньої русифікації української і білоруської мов вносить додатковий аспект у спільну для всіх країн пострадянського простору лінгвістичну тематику, пов'язану з дослідженням так званої новомови – мови тоталітарного суспільства.

Слід зазначити, що соціолінгвістичні дослідження мовної ситуації України, спрямовані на вирішення практичних завдань розширення соціальної бази української мови і повернення їй функціональної повноти, сприятимуть накопиченню важливого матеріалу для майбутніх загальнотеоретичних узагальнень, зокрема з проблем білінгвізму, диглосії, змішування мов.

Становлення української соціолінгвістики як окремої галузі мовознавчих досліджень збігається з періодом розпаду СРСР і постановам України як суверенної держави. У попередній період соціолінгвістична проблематика, пов'язана з Україною, передусім – з мовною політикою радянського режиму на її теренах, досліджувалася лише в зарубіжній україністиці, зокрема в працях Ю. Шевельова, С. Караванського, В. Чапленка, Р. Смаль-Стоцького.

В Україні соціолінгвістичні дослідження на інституційному рівні були започатковані в другій половині 1980-х років у системі АН УРСР ще в межах завдань загальносоюзного мовознавства, перед яким у зв'язку з тогочасними широкими громадськими рухами за права національних мов у союзних республіках гостро постала проблема пошуку нових підходів до врегулювання мовних конфліктів.

На жаль, у незалежній Україні розвиток соціолінгвістики не відзначається інтенсивністю, адекватною суспільним потребам передусім внаслідок відсутності державної мовної політики і необхідних для її наукової бази системних досліджень. Українська соціолінгвістика розвивається завдяки діяльності окремих мовознавців і на сьогодні має певні здобутки.

Низку праць, що поєднують лінгвістичні й соціологічні методики вивчення мовних явищ, опублікував О. Ткаченко. Мовознавцеві належить впровадження в українську соціолінгвістику низки актуальних для вивчення мовної ситуації країни понять, зокрема мовної стійкості й мовної стабільності.

Окремі теоретичні й методологічні проблеми соціолінгвістики, а також її завдання висвітлено в статтях В. Русанівського.

Загальний опис мовної ситуації України містять дослідження В. Брицина, О. Тараненка, В.Чемеса, Н. Шумарової, регіональні соціолінгвістичні дослідження належать В. Демченкові, Т. Кузнецовій, Ю. Сапліну, білінгвізм у молодіжному середовищі м. Києва досліджувала Т. Бурда-Федорчук, спроба мікросоціолінгвістичного аналізу малої групи належить Н. Шовгун.

Досвід мовних політик інших країн у зв'язку з потребою його застосування до розв'язання мовних проблем України вивчали Б. Ажнюк, Ю. Жлуктенко, Л. Лазаренко, О. Чередниченко. У працях О. Данилевської та Ю. Прадіда вивчено мовну політику України доби визвольних змагань. Накопичений у зарубіжній науці досвід методик соціолінгвістичних досліджень застосовує до аналізу українсько-російського білінгвізму Л. Біланюк.

Завдяки новим політичним умовам, що уможливили незалежний розвиток українського мовознавства, почалося дослідження мішаного українсько-російського мовлення, відомого під назвою *суржик*. Цьому специфічному різновидові усних форм побутування мови присвячено розвідки Л. Біланюк, Т. Кознарського, Т. Кузнецової, В. Радчука, О. Рудої, О. Сербенської, Л. Ставицької, В. Труба, М. Феллера, М. Флаєра та інших. Для подальшого опрацювання цієї теми набуває особливої актуальності створення бази записів усного мовлення різних регіонів, що дасть можливість дослідити регіональну специфіку мішаного мовлення, а також встановити ареали його поширення.

Розвиткові соціолінгвістики сприяють і започатковані в останні роки дослідження таких форм існування української мови, як регіональні койне. До них належить низка праць Л. Ткач, присвячених історії становлення галицько-буковинського койне.

Сучасний етап розвитку української соціолінгвістики характеризує значний поступ у вивченні міських форм побутування мови, соціальних діалектів. В українському мовознавстві спостерігається активний процес становлення

жаргонології як окремої соціолінгвістичної галузі. Теоретичне опрацювання її засад здійснено в працях Л. Ставицької.

До соціолінгвістичної тематики в широкому її розумінні належать і питання мовної норми, актуалізація яких зумовлена потребою внутрішньої дерусифікації, практичними завданнями перегляду правописного кодексу, засад формування терміносистем, повернення до словникового складу вилучених у радянський період лексем. Науковий аналіз розмаїтих практик впровадження корпусної мовної політики, мовноунормувальної діяльності як виду соціальної активності здійснено в працях Г. Яворської.

Проблемам впровадження державної мови, практичним завданням перегляду правописних, термінологічних і лексикографічних норм української мови, як і критиці бездіяльності влади в царині державної мовної політики багато уваги приділяють відомі мовознавці І. Вихованець, А. Загнітко, С. Караванський, В. Лизанчук, А. Непокупний, В. Німчук, М. Павлюк, О. Пономарів, Я. Радевич-Винницький, О. Сербенська, Л. Ткач, О. Ткаченко, І. Фаріон, І. Юшук та ін.

Актуальність обраної теми дисертації зумовлена потребою активізації соціолінгвістичних студій, дослідження мовної ситуації України, проблем функціонування української мови в умовах масового українсько-російського білінгвізму, що має не тільки теоретичне, а й практичне значення для впровадження програми державної мовної політики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано в межах наукової теми „Українська соціолінгвістика” кафедри української мови Національного університету „Києво-Могилянська академія”.

Мета дослідження – проаналізувати мовну політику, яку провадив радянський режим на території України, схарактеризувати її наслідки, дати загальний огляд мовної ситуації України; провести дослідження українсько-російського білінгвізму м. Києва, визначити показники демографічної і комунікативної потужності української та російської мов у столиці, а також їхні оцінні характеристики.

Метою дослідження є також аналіз внутрішньомовних деформацій, зумовлених чинником сильного інтерференційного впливу російської мови на українську, поширення здеградованих форм мішаного українсько-російського мовлення і пошук практичних заходів, необхідних для подолання кризи в мовній сфері.

Відповідно до мети дослідження визначено такі **завдання**:

1. Проаналізувати стан соціолінгвістичних досліджень в Україні.
2. Схарактеризувати мовну політику, яку провадив уряд СРСР в Україні, виявити її специфіку.
3. Дослідити як зовнішні, так і внутрішньомовні наслідки тривалої практики русифікації, застосовуваної радянським урядом в УРСР.
4. Систематизувати дослідження мовної ситуації України, дати її загальну характеристику.
5. Провести аналіз сучасної мовної ситуації української столиці, застосувавши методiku соціолінгвістичного анкетування.
6. Встановити співвідношення української і російської мов у різних сферах міської комунікації м.Києва.
7. Визначити показники демографічної та комунікативної потужності української та російської мов у м. Києві.
8. Виявити ставлення мешканців столиці до кожного з двох ідіомів.
9. Простежити тенденції мовного розвитку української столиці.
10. З'ясувати вплив мовно-культурного середовища на формування національної ідентичності.
11. Узагальнити результати вивчення мішаних форм українсько-російського мовлення, визначити їхнє місце в системі усно-розмовних форм мовлення, дати соціофункціональну характеристику мішаної субмови.
12. Уточнити соціолінгвістичне поняття *мовна стійкість*.

Об'єкт дослідження – мовна ситуація України, її постколоніальна деформованість, спричинена мовною політикою радянського режиму,

функціонування і стан української мови в ситуації українсько-російського білінгвізму.

Предмет дослідження – мовна політика УРСР, її специфіка; асиметричний українсько-російський білінгвізм і різновиди мішаного українсько-російського усного мовлення як характерна риса мовної ситуації України постколоніальної доби.

Для розв'язання поставлених завдань використано такі **методи дослідження**:

Теоретичні: системний і порівняльний аналіз лінгвістичної і соціологічної літератури (уточнення та систематизація поняттєвого апарату, з'ясування типів мовних ситуацій, типів білінгвізму, характеристики мовних середовищ; принципів визначення кількісних і якісних показників мов у білінгвальній ситуації); історико-генетичний метод (встановлення змін у мовній політиці; виявлення особливостей розвитку мовних ситуацій та факторів, які їх зумовлюють); методи математичної статистики (оброблення, підтвердження та узагальнення даних соціолінгвістичного опитування);

Емпіричні: вивчення документальних джерел, що стосуються мовної політики; анкетування (з'ясування комунікативних сфер функціонування мов, їх співвідношення; виявлення ставлення білінгвів до кожної з двох мов, мотивації мовної поведінки); спостереження (підтвердження та доповнення результатів анкетування, з'ясування суб'єктивного сприймання мовно-культурної ситуації, оцінного ставлення до її розвитку).

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше системно й повно висвітлено стратегію мовної політики, яку провадив комуністичний режим в Україні упродовж усього радянського періоду її історії, виявлено послідовність змін у застосовуваній радянським урядом тактиці й ідеологічному обґрунтуванні процесів мовно-культурної асиміляції українського населення, висвітлено роль мовної політики КПРС у нинішньому кризовому стані міських мовних середовищ країни.

У роботі вперше здійснено соціолінгвістичний аналіз мовної ситуації м. Києва, виявлено кількісні, якісні та оцінні характеристики української та

російської мов, вживаних у різних сферах міської комунікації, визначено тенденції розвитку мовної ситуації в столиці.

У дослідженні систематизовано знання про поширений в Україні різновид мішаного українсько-російського мовлення, визначено його місце в системі усних форм побутування мови, здійснено аналіз основних рис цієї субмови та визначено соціопсихологічні причини її виникнення. Доповнено новим матеріалом наукове осмислення впровадженого О. Ткаченком поняття *мовна стійкість*.

Теоретичне значення роботи визначається тим, що в ній уперше в українському мовознавстві висвітлено сучасний процес становлення соціолінгвістики як дисципліни, орієнтованої на дослідження проблем функціонування і стану української мови. Новий підхід до вивчення української мови в її зовнішніх зв'язках із суспільним життям дав змогу окреслити на основі соціологічних опитувань загальну картину співвідношення української і російської мов у регіональних і соціальних вимірах їх використання на території України.

Практичне значення роботи. Розроблена в дослідженні методика забезпечує ефективне вивчення мовної ситуації в умовах білінгвізму і може бути застосована для подальших соціолінгвістичних досліджень. Результати дослідження можуть бути використані для випрацювання програми державної мовної політики, механізмів ефективнішого впровадження державної мови в різні сфери суспільного життя, розширення її функцій і соціальної бази.

Дослідження в цілому й окремі його фрагменти використовуємо у викладанні спецкурсу „Вступ до соціолінгвістики”, курсів „Стилістика української мови” і „Ділова українська мова та культура мовлення” в Національному університеті „Києво-Могилянська академія” та апробуємо у написанні кваліфікаційних робіт і підготовці наукового періодичного видання „Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки”.

Теоретичні положення і отримані результати дослідження можуть бути використані в процесі читання лекцій і спецкурсів на філологічних і соціологічних факультетах вищих навчальних закладів.

Особистий внесок здобувача. Абсолютну більшість результатів дослідження отримано самостійно, основні публікації, крім однієї, написано одноосібно. Підрозділ „Мовна ситуація Києва” третього розділу „Мовна ситуація України” написано на основі масового опитування киян, яке провів у 2000 р. Центр соціологічних досліджень „Громадська думка” Науково-дослідного інституту соціально-економічних проблем Києва під керівництвом Г.М. Залізняка. Анкету для опитування й аналіз його результатів підготувала й опрацювала авторка дисертації. Відповідно й результати опитування опубліковано в співавторстві з Г.М. Залізняка.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження викладено в доповідях, прочитаних на Міжнародній науковій конференції “Державність української мови і мовний досвід світу” (Київ, 2000 р.), науково-практичних конференціях Київського національного університету імені Тараса Шевченка (1996-2000 рр.), щорічних наукових конференціях Національного університету “Києво-Могилянська академія” (2001-2005 рр.), науковій конференції “Мовні конфлікти і гармонізація суспільства” Товариства української мови Київського національного університету імені Тараса Шевченка (2001 р.), 5-му Міжнародному конгресі українців (Чернівці 2002 р.), Міжнародному симпозиумі “Розмаїття мов і культур в контексті глобалізації” (Мінськ, 2002 р.), Міжнародній лінгвістичній конференції на честь 80-річного ювілею проф. І.К. Кучеренка і проф. Н.І. Тоцької Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (2003 р.), Всеукраїнському семінарі з соціолінгвістики Львівського національного університету імені І. Франка (2004 р.), Пленумі наукової координаційної ради “Українська мова” в Тернопільському національному педагогічному університеті імені В. Гнатюка (2004 р.), конференції “Державна мова в Україні” Всеукраїнського товариства “Просвіта” (2004 р.), Міжнародній науковій конференції “Василь Сімович –

особистість, науковець, громадянин” Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (2005 р.).

Результати дослідження впроваджені у навчальний процес кафедри української мови Національного університету “Києво-Могилянська академія”. Матеріали дисертації впроваджені у спецкурсі “Українська мова в соціолінгвістичному аспекті”, прочитаному на філологічному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка в 1996-2000 рр. і в спецкурсі “Вступ до соціолінгвістики”, що викладається з 2001 р. в Національному університеті “Києво-Могилянська академія”.

Основні положення і результати дослідження висвітлено в монографії, двох книжках і 30 статтях у наукових фахових виданнях.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (576 найменувань обсягом 44 сторінки). Повний обсяг дисертації 391 сторінка.

Основний зміст роботи

У **вступі** обгрунтовано актуальність теми дисертаційної роботи, її зв'язок із науковою проблематикою установи, визначено мету й завдання роботи, об'єкт і предмет дослідження, наукову новизну, теоретичне значення і практичну цінність, особистий внесок здобувача, апробацію результатів дисертації.

Перший розділ “Українська соціолінгвістика: стан і перспективи” присвячено проблемам становлення української соціолінгвістики як окремої галузі мовознавства.

Розвиток соціолінгвістичних досліджень у радянський час унеможлиблювався пануванням у науці ідеологізованого марксистсько-ленінського підходу до трактування національно – мовних відносин в СРСР, згідно з яким національні проблеми багатонаціонального Радянського Союзу проголошувалися справедливо і гармонійно вирішеними, а вивчення процесів русифікації, що відбувалися в радянських республіках, підмінялося фальшивою тезою про “гармонійну двомовність”. Наукову цінність становили лише ті праці, видані в УРСР, у яких певні аспекти соціолінгвістичної проблематики, зокрема питання білінгвізму, розглядались на мовному матеріалі зарубіжних країн (праці Ю. Жлуктенка, С. Семчинського). У зарубіжній україністиці опубліковано кілька ґрунтовних досліджень, присвячених аналізу мовної політики, яку провадив радянський уряд в УРСР (праці Ю. Шевельова, Р. Смаль-Стоцького, В. Чапленка).

Вивчення українсько-російського білінгвізму, яке провадив у 1970 – 1980-х роках відділ російської мови Інституту мовознавства АН УРСР, виконувалося в рамках теми “Роль російської мови як засобу міжнаціонального спілкування” і було підпорядковано завданню посилення русифікації, тому пов'язувати із зазначеним опитуванням початок розвитку соціолінгвістичних студій в Україні, як це зроблено зокрема в енциклопедії “Українська мова”, вважаємо недоцільним. Перші наукові розвідки з вивчення мовної ситуації України В. Русанівського і В. Брицина з'явилися в кінці 1980-х років, у період Горбачовської перебудови. Їх появу викликала необхідність нейтралізації конфлікту, що виник між московським

центром і республіками на ґрунті національно – мовних відносин, потреба віднайдення нових підходів до врегулювання мовних проблем із врахуванням зарубіжного досвіду мовного планування в поліетнічних країнах. Обидва мовознавці наголошували на необхідності обстеження мовної ситуації всіх областей республіки і прогнозували масштабне розгортання українських соціолінгвістичних досліджень.

Однак після здобуття Україною державної незалежності в 1991 р. активного розвитку соціолінгвістики, адекватного суспільній потребі розширення функцій і сфер вживання української мови, що набула статусу державної, з різних причин не відбулося.

Певні дані щодо співвідношення у використанні української та російської мов в Україні містять два всеукраїнські соціологічні опитування. Одне з них провадив Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) упродовж 1991 – 2003 рр. Мета опитування полягала у визначенні регіональних особливостей поширеності вибору української чи російської мов з особливою увагою до виявлення розбіжності між етнічною самоідентифікацією респондентів та їхньою мовною поведінкою. Результати опитування становлять значний інтерес для соціолінгвістів, однак відсутність мовознавців та етнологів серед організаторів та виконавців проекту позначилися на якості процедури опитування, що ставить під сумнів деякі його висновки, зокрема в частині визначення осіб з двома рідними мовами і з подвійною національною ідентичністю, яку соціологи виділили в окрему групу з дефініцією “біетнори” на базі некоректно сформульованих запитань.

Серію всеукраїнських опитувань, які також можуть бути джерелом вивчення мовної ситуації країни, оскільки вони включали й питання стосовно мовного вибору респондентів, провів у 1994 – 2001 рр. Інститут соціології НАН України в межах проекту „Україна на порозі XXI століття”.

Вивчення мовної ситуації різних регіонів, українсько-російського білінгвізму, мішаних форм мовлення лишаються актуальним завданням української соціолінгвістики. На сьогодні її здобутки пов’язані з науковою діяльністю окремих

дослідників. Аналізові загальної мовної ситуації України присвячено праці Н. Шумарової, О. Тараненка, до аналогічних регіональних досліджень належать праці В. Демченка. Низку розвідок, присвячених вивченню українсько-російського білінгвізму, опублікував В. Чемес, білінгвізм у молодіжному середовищі м. Києва вивчала Т. Бурда - Федорчук, в середовищі малих соціальних груп – Т. Кузнецова, Н. Шовгун.

Низку праць з соціолінгвістичної тематики опублікував Орест Ткаченко. Велике значення для розвитку соціолінгвістичних досліджень в Україні мають фундаментальні праці О. Ткаченка, в яких мовознавець аналізує історичний досвід мовного самоствердження інших народів. Дослідження О. Ткаченка сприяють також формуванню поняттєвого апарату української соціолінгвістики, зокрема мовознавець упровадив у мовознавчі студії такі актуальні для вивчення української ситуації поняття, як *мовна стійкість* і *мовна стабільність*.

Об'єктом соціолінгвістичних студій є також мовна політика України в період визвольних змагань (праці О. Данилевської, Л. Лазаренко, Ю. Прадіда), а також мовне планування інших країн, досвід яких лінгвісти вивчають у контексті сучасних українських державотворчих процесів (Б. Ажнюк, Д. Губенко, Л. Лазаренко, Т. Марусик, О. Скопненко, К. Тищенко, М. Феллер та інші). Специфіку радянської мовної політики розглядає С. Караванський у працях, опублікованих в Україні після 1991 року.

Значний поступ спостерігається в галузі соціолінгвістичних досліджень форм існування української мови. З проблематикою соціальних аспектів мовної поведінки особистості в умовах асиметричного білінгвізму тісно пов'язано дослідження мішаної українсько-російської форми побутування мови, відомої під назвою *суржик*. Від початку 1990-х років опубліковано чимало розвідок, присвячених як лінгвістичному аналізу цієї креолізованої субмови, так і соціальних та психологічних причин її виникнення. Перші такі дослідження здійснено в статтях Л. Біланюк, Т. Кознарського, В. Радчука, О. Рудої, О. Сербенської, Л. Ставицької, В. Труба, М. Феллера, М. Флаєра та інших. Опубліковано також низку практичних посібників і словників, які подають

літературні відповідники до реєстрів ненормативних мішаних словоформ і словосполучень, що започатковано працею О. Сербенської “Антисуржик”.

В останнє десятиліття в українському мовознавстві активізувалася також праця над вивченням соціальних діалектів, започаткована в попередній період дослідженнями В. Винника, О. Горбача, Й. Дзєндзелівського. Нинішній інтенсивний розвиток української жаргонології пов’язано передусім з іменем Лесі Ставицької.

Об’єктом зацікавлень українських мовознавців стали й такі різновиди усного мовлення, як регіональні койне, вивчення яких має велике значення для висвітлення процесів формування української літературної мови. Тут слід назвати передусім низку праць Людмили Ткач, яка вивчає процеси формування літературної мови на Буковині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

До соціолінгвістичних студій слід віднести й вивчення дискурсу тоталітарної влади, впливу ідеології на мову, проблем державного регулювання мовної діяльності, започатковане в працях Г. Яворської, Г. Мінчак, О. Калиновської.

За умови широкого розуміння тематики соціолінгвістичних студій до них включають і проблеми мовної кодифікації, зокрема актуальні для України питання перегляду правописних, термінологічних і лексикографічних практик попередньої доби. Однак ці питання потребують окремого висвітлення.

У **другому розділі** “Мовна політика в УРСР і пострадянській Україні” висвітлено як зовнішні аспекти побутування української мови в УРСР, так і внутрішньомовні явища, спричинені мовною політикою радянського керівництва. Головну стратегічну мету цієї політики визначала утопійна Марксова ідея майбутнього всесвітнього злиття націй і, відповідно, злиття національних мов. На практиці впровадження в життя політики етно-культурної міксації в межах колишньої Російської імперії не могло означати нічого іншого, ніж продовження попередньої самодержавної політики асиміляції неросійських народів імперії.

Різниця між радянською й імперською практиками русифікації полягала лише у застосуванні різних асиміляційних методів, зумовлених відмінністю державних устроїв. Зосередивши в своїх руках всю повноту влади, підпорядкувавши

тотальному контролю всі сфери життя, більшовицька партія здійснювала мовно-культурну асиміляцію в значно жорстокіших формах, ніж колишня царська адміністрація, а володіння всіма засобами масової інформації давало їй можливість приховувати асиміляційні практики нищення національних мов і культур лицемірними гаслами “єдиної сім’ї народів”, “братерської дружби”, “пролетарського інтернаціоналізму” тощо.

Риторичу, якою маскувалися процеси зросійщення і хронологію змін у партійних формулюваннях упродовж поступового звуження як просторового, так і вікового та соціального вживання української мови, простежено за партійними резолюціями і документами, які визначали відносини української і російської мов в УРСР.

Розгром українізації 1920-х років, яку більшовики змушені були толерувати, поки не зміцнили свою владу, почався зі звинувачень у відчуженні української культури від російської. Сталін у 1933 р. визначав небезпеку ренесансу української культури в тому, що він „може подекуди набрати характеру боротьби за відчуження української культури і громадськості від загальнорадянської культури і громадськості, характеру боротьби проти „Москви” взагалі, проти російської культури”.

Радянське керівництво післясталінської доби змістило акценти у словесній риторичі щодо сфери міжмовних відносин з агресивно-інвективних на псевдоліберальні. Період попереднього сталінського терору, що набув безпрецедентних масштабів, уможливив упровадження тези про російську як „другу рідну мову” неросійських народів СРСР, яку вони „добровільно” прагнуть вивчати. Відповідне словесне оформлення процеси асиміляції дістали в 1961 р. у доповіді Микити Хрущова на XXII з’їзді КПРС.

У 1970-х роках у формулу Микити Хрущова було внесено невелику, але істотну корективу – тепер російська мова проголошувалася рідною для українців „по праву”. Таке визначення ролі російської мови в УРСР дав Щербицький в одній зі своїх промов.

Як і в часи Російської імперії, найбільшого асиміляційного тиску зазнавали українці й білоруси, оскільки спорідненість їхніх мов з російською значно полегшувала завдання “злиття мов”. З початку 30-х років почався спланований наступ на українську й білоруську мови, що полягав у втручанні в їхній внутрішній розвиток, спрямований на нищення самобутніх рис цих мов і зближення їх з російською мовою.

Зазначена практика була впроваджена на початку 1930-х років. Вся, майже без винятку, плідна праця мовознавців 1920-х років була оголошена „шкідницькою й націоналістичною”, „спрямованою на відрив української мови від російської”, а видання тих років, у тім числі „Український правопис” 1928 р., академічний „Російсько-український словник”, термінологічні словники, були заборонені. Така політика мала на меті перервати досягнуту в 1920-х роках соборність української літературної мови, вилучити ті елементи, що ввійшли до неї із західноукраїнських діалектів і з галицько-буковинської літературної мови другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Втручання у внутрішній склад української мови не обмежувалось правописом і лексикою. Воно поширювалось і на інші мовні рівні, зокрема на словотвір, морфологію і синтаксис. У цій ділянці намагання волюнтаристського спрямування розвитку мови в бік її зближення з російською становили особливо велику загрозу для її майбутнього, оскільки поціляли в саму серцевину живої мови як незалежного утворення, здатного до самооновлення й самовідтворення.

З 1930-х років радянське керівництво запровадило в Україні керовану з Москви і повністю контрольовану партійним апаратом мовну політику, яка, хоч і з тимчасовими послабленнями, лишалася чинною до кінця 80-х років. Тоді ж була усталена ідеологічна база діяльності інституцій, призначених для відстежування й спрямування мовних процесів.

Напрямок мовознавчих досліджень в УРСР надалі мали визначати такі три головні постулати:

Теза про “благотворність” впливу російської мови на українську, потребу зближення двох “братніх” мов і “гармонійність” українсько-російської двомовності.

Теза про необхідність формування спільного лексичного фонду мов народів СРСР.

Вимога широкого впровадження інтернаціоналізмів.

При цьому два останніх постулати так само, як і перший, були підпорядковані завданню уніфікації національних мов за російським зразком, оскільки в процесах формування спільного лексичного фонду мов народів СРСР і запозичення з інших мов роль мови-посередника відводилась російській.

Втручання в розвиток української мови, інтенсифікація процесів руйнації її питомої лексичної, фразеологічної і граматичної бази посилились у 1970-х роках. У цей період зазначена практика зосередилась на художній літературі й перекладах, оскільки офіційно-діловий і науковий стилі на той час уже було уніфіковано за російським зразком.

Політична кампанія боротьби з “архаїзмами, діалектизмами і штучними мовними утвореннями” знайшла теоретичне обґрунтування у низці лінгвістичних праць. Оголошувалась вимислом, зокрема, наявність у минулому західноукраїнського різновиду літературної мови, заперечувався очевидний факт впливу мовної практики Галичини й Буковини в кінці XIX — на початку XX ст. на формування наукового і публіцистичного стилів української літературної мови.

Ідеологізований марксистсько-ленінський підхід до трактування національно-мовних відносин в СРСР панував у радянській науці до кінця 1980-х років. Навіть у перші роки Горбачовської перебудови в етнографічних і лінгвістичних працях, що висвітлювали мовні ситуації і мовну політику зарубіжних країн, стосовно міжнаціональних і міжмовних стосунків усередині Радянського Союзу продовжували вживатися демагогічні кліше тоталітарної пропаганди.

Повторення зазначених догм було можливим, проте, лише в перші роки правління Михайла Горбачова, коли КПРС ще контролювала перебудовчі процеси. Невдовзі демократизація суспільства винесла на порядок денний обговорення накопичених болючих проблем, серед яких найактуальнішими виявилися деформації в мовно-культурному розвитку союзних республік, спричинених національною політикою КПРС.

У розділі здійснено огляд дискусій, які відбувалися в зазначений період у провідних лінгвістичних інституціях Москви, що було викликано потребою пошуку нових підходів до визначення міжмовних взаємин з республіками. Особливої гостроти дискусії набули після проголошення в республіках мов титульних націй державними, внаслідок чого російській мові було надано статусу офіційної в межах СРСР, проте у зв'язку з розпадом СРСР вона проіснувала в цьому законодавчо закріпленому статусі менше року.

У розділі розглянуто й мовну політику доби незалежності. Державний статус української мови підняв її престиж і зупинив процес денаціоналізації українців. На початку 1990-х років було чимало зроблено для розширення функцій державної мови. Її було впроваджено в адміністративно-управлінську сферу, систему освіти, дещо активізувалося її вживання в інших галузях суспільного життя. Однак непослідовність влади у ставленні до української мови, відсутність програми мовно-культурної політики і механізмів контролю за виконанням 10-ої статті Конституції України відкрило шлях новітньому наступові русифікації.

У період президентства Л. Кучми набули впливовості теорії „взаємної асиміляції” та „взаємної інтеграції” української і російської культур, призначені для виправдання псевдоліберальної концепції невтручання влади в мовно-культурний розвиток країни. В пострадянській Україні зазначені теорії виконують ту саму роль ідеологічного виправдання процесів асиміляції, яку в радянський період виконувала теза про „гармонійну” російсько-українську двомовність.

До найбільших втрат останніх років слід віднести втрату свого інформаційно-культурного простору. Окупація з боку Росії засобів масової інформації України незмірно посилила і без того сильну комунікативну потужність російської мови, а саме цей фактор забезпечує мові майбутню перемогу в білінгвальній ситуації, спричиненій поширенням в одній країні двох мов, кожна з яких претендує на роль засобу загальнонаціональної комунікації.

Сучасну мовну ситуацію України, що становить предмет дослідження в **третьому розділі** дисертаційної праці, характеризує поширення на її території двох

мов – української і російської, а також українсько-російського білінгвізму з елементами диглосії та мішаних форм мовлення.

Співвідношення україномовної і російськомовної частин населення не відповідає співвідношенню українців і росіян на її території. Демографічну потужність української і російської мов у середньому по Україні можна визначити на підставі двох всеукраїнських соціологічних опитувань, метою яких було визначення вибору мови спілкування з боку респондентів. Одне з них – опитування, яке провадив Київський міжнародний інститут соціології методом інтерв'ю впродовж 1991 – 2003 рр., передбачало вибір респондентами мови усного спілкування. Тест, призначений для іншого опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України, був побудований на виборі мови анкети, яку заповнював респондент.

Опитування КМІСу дало такі результати: на кінець 2003 р. поширеність української та російської мов на території України перебувала у співвідношенні 47 % до 53 %. Опитування Інституту соціології НАН України, яке, на відміну від попереднього, досліджувало мовні характеристики населення в одній сфері спілкування, а саме – родинній, отримало такі показники: на січень 2001 р. 36,9 % дорослого населення України використовували в сімейному спілкуванні тільки українську мову, 36,7 % – тільки російську і 25,8 % використовували обидві мови – або українську, або російську залежно від обставин.

Такими є підсумки опитування в середньому по Україні, але в регіонах національно-мовна самоідентифікація населення характеризується істотними розбіжностями. За даними Інституту соціології, мешканці східного і південного регіонів, обираючи мову анкет, віддали суцільну перевагу російській мові, а мешканці західних регіонів – українській. У центральному регіоні дві третини учасників опитування обрали україномовні анкети, третина – російськомовні. Білінгвізм у сімейному спілкуванні найбільше розвинений у центральному та східному регіонах країни, проте у першому випадку він поєднується переважно з україномовною сферою родинного спілкування, а в другому – з використанням у сім'ї російської мови.

Таким чином, за кількісними показниками поширення української і російської мов на території України її мовну ситуацію можна визначити як рівноважну – обидві мови мають приблизно однакову демографічну потужність. Однак така оцінка може бути прийнятною лише в тому випадку, якщо виходити з середньостатистичних даних. Регіональна специфіка поширеності української та російської мов виявляє територіальну незсинхронізованість мовного розвитку країни. У західних областях перевагу має українська мова, у східних і південних – російська. Центральні регіони слід характеризувати як перехідну зону, визначальною рисою якої є поширення українсько-російського білінгвізму та мішаних форм мовлення.

Зберігаються значні розбіжності у використанні мов у сільських та міських середовищах. Найвищий відсоток україномовного спілкування в родині властивий мешканцям сіл (68,1 %), у міських середовищах в середньому по Україні кількість носіїв української мови знижується до 30,6 % у невеликих містах і до 14,9 % – у великих.

Наслідки радянської політики русифікації та фактичної дискримінації українців досі виявляються у нерівномірному розподілі україномовних і російськомовних груп населення за рівнем освіти. Як показало опитування Інституту соціології, частка осіб, що ідентифікують себе як українців, називають українську мову рідною і вживають її як мову повсякденного спілкування в сім'ї, послідовно скорочується від груп з початковою і неповною середньою освітою, де вона є найвищою, до груп з вищою освітою, де частка таких осіб є найнижчою. Так, частка осіб з початковою і неповною середньою освітою, які називають рідною українську мову, становить 67,9%, в групі осіб з середньою загальною освітою цей показник знижується до 60,9%, з середньою спеціальною – до 56,5%, з незакінченою вищою – до 44,7%, з вищою – до 37,6%. Аналогічно зменшується за цим показником частка тих, хто спілкується в сім'ї тільки українською. Для осіб з початковою й неповною середньою освітою цей показник становить 47,1%, з середньою загальною освітою – 36,4%, з середньою спеціальною – 30,3%, з незакінченою вищою – 13,2%, з вищою – 20,4%.

Динаміка розвитку двомовної ситуації в незалежній Україні, яку виявило соціологічне опитування КМІСу, характеризується незначним збільшенням частки українців, що спілкуються рідною мовою. Упродовж 12 років (з 1991 до 2003 рр.) вона збільшилась менше, ніж на 4 %. У 1991-1994 рр. частка українців, які у спілкуванні надають перевагу українській мові, становила 41,2% дорослого населення України, в період 2000-2003 рр. вона зросла до 45,4%. Відтак українська мова лишається мовою неповного етнічного поширення.

Виявлення мовних характеристик груп національних меншин за результатами перепису 2001 р. показало, що у функції мови міжнаціонального спілкування в Україні домінує не українська, що було б закономірно для державної мови, а все ще російська. Так, 62,5 % білорусів, 83 % євреїв, 88,5 % греків, 58,7 % татар, 30,3 % болгар, що мешкають в Україні, назвали рідною російську мову, тоді як українську вважають рідною в тих самих групах відповідно 17,5 %, 13,4 %, 4,8 %, 5,0 %.

З усіх національних меншин тільки поляки виявляють тенденцію до асиміляції з українцями: 71 % поляків, що мешкають в Україні, назвали рідною українську мову і тільки 15,6 % – російську.

До завдань згадуваного вище всеукраїнського опитування Інституту соціології НАН України входило й виявлення ставлення респондентів до необхідності надання російській мові статусу офіційної. Порівняльні результати опитування за роками показали повільне, але невпинне скорочення групи тих, хто підтримує надання російській мові відповідного статусу. Натомість збільшується частка опонентів цієї акції. Так, якщо у 1995 р. відповідну акцію не підтримували 32,6% учасників опитування, то в 2001 р. їхня частка зросла до 36,0%. Відповідно скоротилася з 52,0% до 47,4% кількість прихильників цієї акції.

У третьому розділі праці здійснено також дослідження мовної ситуації Києва, що ґрунтується на опитуванні, проведеному в 2000 р. спільно з Центром соціологічних досліджень “Громадська думка” Науково-дослідного інституту соціально-економічних проблем Києва. Опитування репрезентує доросле населення міста віком понад 16 років. Обсяг вибірки становить 890 осіб.

Результати опитування свідчать, що столицю України характеризує українсько-російська двомовність, причому показник демографічної потужності російської мови значно перевищує відповідний показник української мови. Так, переважно російською мовою у повсякденному житті спілкуються 52,5 % киян, тоді як переважно українською – 14,8 %. Рівною мірою українською і російською мовами спілкуються 32,0 % киян.

Українська мова поступається російській не тільки за показником демографічної потужності, а й за показником комунікативної потужності, який визначає повнота сфер використання мови.

Надання українській мові статусу державної мало вплинуло на розширення сфер її використання у зросійщеній в попередню добу українській столиці. Певний прогрес спостерігається тільки в адміністративно-діловій та освітній галузях. Російська мова лишається головним засобом спілкування в неформальних ситуаціях міської комунікації, домінує в професійному житті, в масовій культурі міста, включаючи пресу й телебачення.

Внаслідок обмеження функцій української мови офіційними сферами спостерігається тенденція до формування диглосної ситуації, визначальною рисою якої є закріплення кожної з двох мов за різними сферами використання.

Водночас роки державної незалежності не могли не позначитися на ставленні киян до державної мови. Специфіка нинішньої мовної ситуації міста полягає в тому, що нижча порівняно з російською комунікативна потужність української мови входить у суперечність з достатньо високим рівнем її престижності. Абсолютна більшість мешканців столиці позитивно ставиться до факту надання українській мові статусу державної. Прихильники утвердження російської в ролі другої державної мови не становлять більшості навіть у групі російськомовних киян. Показово, що в цій самій групі добре володіння українською вважає обов'язковим 70 % респондентів, тоді як за необхідність доброго володіння російською висловилися лише 44 %.

Ці та інші дані опитування свідчать про психологічну готовність населення до дерусифікації мовно-культурного життя міста. Проте сформована російськомовна

атмосфера Києва, в якій включається в дію фактор тиску мовного середовища, не зміниться сама по собі, без цілеспрямованої мовно-культурної політики. Як показує досвід інших країн у постколоніальний період виходу з кризи, успішність розв'язання мовного конфлікту, спричиненого попередніми тривалими процесами денационалізації населення, повністю залежить від владної еліти. Повільність утвердження законного права української мови на домінування в суспільному житті своєї столиці пояснюється передусім браком волі до змін з боку української влади. Невизначеність позиції багатьох високих посадових осіб у розв'язанні мовно-культурних проблем країни має наслідком відсутність чітких механізмів впровадження закону про державність української мови, а також контролю за його дотриманням.

Менші за обсягом питальника анкетування, які провів Центр “Громадська думка” в 2001-2004 рр. і які дають можливість порівняти деякі аспекти мовної ситуації Києва з результатами опитування 2000 р., засвідчили, що впродовж 2001-2003 рр. у Києві збільшилася група ситуативних двомовців (з 32 % у лютому 2000 р. до 42 % у листопаді 2004 р.) і, відповідно, зменшилася група киян, які спілкуються тільки російською мовою (з 21 % у лютому 2000 р. до 12 % у листопаді 2004 р.).

Певна динаміка спостерігається і в розподілі відповідей на питання “Чи обов'язково громадяни України повинні добре володіти російською мовою?” У лютому 2000 р. частка киян, які відповіли на це питання ствердно, становила 40 %, тоді як у листопаді 2004 р. вона зменшилась до 30 %. Водночас група тих, хто заперечив потребу доброго володіння російською мовою, зросла від 47 % в лютому 2000 р. до 53 % в листопаді 2004 р.

В інших аспектах оцінних характеристик двох мов, як-то: ставленні киян до української мови як атрибуту державності, до статусу української і російської мов, до визначення загальної мовної ситуації столиці, а також до потреби доброго володіння українською мовою суттєвих змін упродовж 2001-2004 років не відбулося.

У четвертому розділі праці розглянуто внутрішньомовні аспекти деформацій мовного середовища. Занепад живих розмовних форм побутування української мови в урбаністичних середовищах України і поширення замість них російського мовлення, позбавленого на чужій території зв'язків з джерелами своєї етнічної культури, обмежує вплив нормативних зразків обох літературних мов – як української, заблокованої російським домінуванням, так і російської, периферійної відносно своїх центрів нормування й кодифікації літературної мови.

Негативним наслідком деформацій, яких зазнала мовна ситуація в колоніальний період, є виникнення й поширення гібридних, мішаних українсько-російських форм усного мовлення, відомих під назвою *суржик*. У дисертаційній праці розглянуто різні погляди на природу цього мовного явища, визначено його місце в системі усно-розмовних форм побутування мови, доведено неправомірність ототожнення суржику з такими різновидами усного мовлення, як сленг і соціальний діалект. Суржик утворюється внаслідок намагань носіїв українських говірок або й літературної мови пристосуватися до російськомовного оточення, що спричиняє хаотичне змішування двох мов, руйнацію структури первинної мови й заповнення зруйнованих ланок елементами поверхово опанованої вторинної мови. Механізм утворення цього мішаного ідіома споріднює його з такими формами побутування мови в колоніальних і постколоніальних країнах, як піджини й креольські мови. У зв'язку з цим перспективним видається соціо- й психолінгвістичне вивчення суржику в контексті явищ мовної гібридизації, що є об'єктом дослідження креолістики.

Тимчасовий, перехідний від української до російської одномовності характер мішаного різновиду усного мовлення засвідчує ареал його поширення. У тих областях, де в комунікації домінує одна з мов – українська або російська, кількість носіїв суржику є порівняно незначною (2,5 % в Західному регіоні і 9,6 % в Східному). Посилення демографічної потужності мішаного українсько-російського мовлення спостерігається в областях Центральної України, причому розширення ареалу відбувається в східному напрямі (14,6 % в Західно-Центральному регіоні і 21,7 % в Східно-Центральному).

Зафіксовані показники територіального поширення мішаної субмови ілюструють безсумнівну кореляцію між кількісним збільшенням групи суржикомовних осіб із демографічним употужненням російської мови на території України (24,2 % – в Західно-Центральному регіоні і 46,4 % – в Східно-Центральному). Це дає підстави твердити, що мішаний українсько-російський ідіом формується як перехідний від українського до російського мовлення і доводить асиметричний характер взаємодії двох контактних мов – вплив російської мови на українську виявляє значно більшу потужність, що призводить до розмивання як стандартного, так і діалектного узусу української мови і формування деградованих мішаних форм мовлення, що мають властивості тимчасових, одно- або двопоколінневих, утворень, перехідних до російськомовного спілкування.

Оскільки виникнення й поширення суржику спричинено домінуванням російської мови в сферах комунікації, протистояти руйнівному для української мови процесові постколоніальної креолізації здатне лише державне мовне планування, спрямоване на посилення комунікативної потужності української мови.

Висновки

Як засвідчила дисертаційна праця, національна політика СРСР у мовній сфері, починаючи з 1930-х років, продовжила асиміляційну політику Російської імперії, відрізняючись від неї на суто словесному рівні політичної демагогії.

Починаючи з 1930-х років, більшовицька влада не обмежилася зовнішньою русифікацією, що поступово звужувала сфери застосування української мови. Паралельно була запроваджена керована згори практика уподібнення її до російської. За таким втручанням у внутрішньомовні процеси стояло завдання позбавити українську мову характеру незалежного мовного утворення. Отже, радянське керівництво, прикриваючись фальшивими пропагандистськими гаслами „рівноправності” національних мов, „невиданого” їх розквіту і „гармонійної” двомовності, в реальній політиці не тільки дотримувалося головної тези Валуєвського циркуляру, але й намагалося практично реалізувати її через примусове скеровування принципів лексикографічних, термінологічних та інших мовознавчих праць на поступове вилучення з української мови рис самостійної системи і зведення її до стану місцевої говірки, яка б відрізнялась від російської лише незначними фонетичними й лексичними рисами.

Кампанії боротьби за чистоту мови, за дотримання мовних норм, що їх час від часу оголошувало компартійне керівництво, мали зовсім інше підґрунтя, ніж відомі в історії багатьох мов, особливо загрожених, пуристичні рухи. Якщо останні спрямовувались на боротьбу з іншомовними запозиченнями, тобто мотивувалися уболіванням за збереження розвитку мови на питомій базі, то радянські мовні чистки фактично були війною з самою мовою.

Таким чином, нинішні дискусії з приводу правописних, термінологічних і лексикографічних проблем постали не з примхи окремих мовознавців і літераторів. Їх спричинили деформації українського мовно-культурного простору, яких він зазнав у радянський період. Оскільки сформована в колоніальний період російськомовна атмосфера великих міст східної й південної України чинить стихійний опір поширенню живого українського мовлення, це передбачає

адекватне збільшення зусиль, що їх мають докласти владні структури й громадські організації для зміни потенційно конфліктної мовної ситуації на користь української мови. Для наукового забезпечення державної політики в мовній сфері слід вивчити досвід національного будівництва інших держав, передусім тих, яким вдалося здолати наслідки асиміляції і повернути своїй національній мові повноту державотворчих функцій.

Нині перед українським мовознавством стоять два завдання, що стосуються як зовнішніх, так і внутрішніх аспектів функціонування й розвитку української мови. Перше полягає у потребі випрацювати наукові засади державної мовної політики, спрямованої на впровадження державної мови, розширення сфер її вживання. Другим завданням є потреба перегляду принципів правописного, термінологічного й лексикографічного нормування й кодифікації.

Одним з основних принципів мовно-культурної державної політики має стати принцип організованого на базі української мови культурного розмаїття, посилення впливу української культури, формування й популяризації розмаїтих її форм – від елітарних до масових, розрахованих на різні вікові, професійні, соціальні групи, на різні смаки й рівень сприйняття, що сприятиме і розширенню сфер застосування української мови, і подоланню її надмірної уніфікації, якої вона зазнала за радянської доби.

Українська мова нині переживає етап інтенсивної стильової розбудови: відроджується її конфесійний стиль, формується на нових засадах сучасний політичний дискурс, відбувається становлення військової термінології. У деяких стилях, зокрема в художньому й публіцистичному, частково науковому, активізувалися процеси розширення словникового й фразеологічного складу, посилення діалектних впливів, повернення вилучених у попередній період словотвірних типів і граматичних форм.

Низка правописних, термінологічних і лексикографічних проблем чекають на своє розв'язання. У галузі мовної політики, культури мовлення необхідно зійти з хибного шляху штучного зближення української мови з російською і зорієнтуватися

на природні, зумовлені історичною традицією шляхи розвитку, повернути українській мові природність звучання, вислову, будови речення і фрази.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

1. Масенко Л.Т. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір. – К.: Видавничий дім “КМ Академія”, 2004. – 164 с.
2. Масенко Л.Т. Мова і політика. – К.: Соняшник, 1999. – 100 с. Друге видання: К.: Соняшник, 2004. – 120 с.
3. Масенко Л.Т., Залізник Г.М. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній. – К.: Видавничий дім “КМ Академія”, 2001. – 96 с.
4. Масенко Л.Т. Українсько-російські міжмовні стосунки в добу становлення нової української літератури // Українська мова та література в школі. – 1992. – №7-8. – С. 51-56.
5. Масенко Л.Т. Українська мова в незалежній Україні // Українська мова та література. – 1998. – Ч.42 (106). – С. 7.
6. Масенко Л.Т. Читаючи “Спогади” Павла Скоропадського // Слово і час. – 1998. – №12. – С.70-76.
7. Масенко Л.Т. Соціопсихологічні наслідки мовної асиміляції // Українська мова та література. – 1999. – Ч.17 (129). – С. 8-9.
8. Масенко Л.Т. У пошуках рідного краю на своїй землі (Мотиви національної вірності та національної зради в творчості Лесі Українки) // Філологічні студії. Вип. 2: Мова і література: кроки до національної ідентичності. – К.: Видавничий центр “Київський університет”, 1999. – С. 58-67.
9. Масенко Л.Т. Мова держави – мова влади // Урок української. – 1999. – №4-5. – С.7-10.
10. Масенко Л.Т.Свобода для асимілятора // Слово і час. – 2000. – №1. – С. 92-94.
11. Масенко Л.Т. “Щоденники” Сергія Єфремова як історичне й філологічне джерело // Дивослово. – 2000. – №1. – С.10-13.
12. Масенко Л.Т. Цінне джерело (Нотатки мовознавця) // Урок української. – 2000. – №1. – С.9-12.

13. Масенко Л.Т. “Не сійте зради на моїй землі” (образ Яреми Вишневецького в історичних романах Ліни Костенко “Маруся Чурай” і “Берестечко”.) // Урок української. – 2000. – №2. – С.4-41.
14. Масенко Л.Т. У Вавилонському полоні (Теми національної та соціальної неволі в драматургії Лесі Українки) // Українська мова та література. – 2000. – Ч.26-27. – С. 1-56.
15. Масенко Л.Т. Образ Мазепи в поезії Шевченка і Пушкіна // Дивослово.– 2000. – №12. – С.8-11.
16. Масенко Л.Т. Дослідження про українську літературну мову на Буковині // Українська мова та література. – 2000. – Ч.47. – С.4.
17. Масенко Л.Т. “...Слово, брехнею підбите...” (З приводу книжки О.Бузини) // Слово і час. – 2001. – №3. – С. 54-60.
18. Масенко Л.Т. Старі джерела нових проектів мовно-культурного розвитку України // Дивослово. – 2001. – №11. – С.9-12.
19. Мовно-культурна ситуація в Україні (Соціопсихологічні чинники формування) // Дивослово. – 2001. – №10. – С. 7-10.
20. Масенко Л.Т. Стає маразмом “Навіки разом” (До питання лінгвокультурної міксації) // Дивослово. – 2002. – №1. – С.8-9.
21. Масенко Л.Т., Залізник Г.М. Поняття “державна мова” в контексті європейського досвіду державотворення // Мандрівець. – 2002. – №2. – С. 9-21.
22. Масенко Л.Т. Суржик як соціолінгвістичний феномен // Дивослово. – 2002. – №3. – С.11-13.
23. Масенко Л.Т. Треба використовувати шанс: Інтерв’ю зі Святославом Караванським // Дивослово. – 2002. – №7. – С.12-13.
24. Масенко Л.Т. Мовознавство на V Міжнародному конгресі українців // Дивослово. – 2002. – №12. – С.67-68.
25. Масенко Л.Т. Мовна стійкість та мовна стабільність // Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки. – 2002. – Т.20. – С.11-14.
26. Масенко Л.Т. Свято мовознавства в Україні // Українська мова та література. – 2003. – Ч.18 (322). – С.3-4.

27. Масенко Л.Т. Юрій Шевельов –видатний український мовознавець // Дивослово. – 2003. – №1. – С. 60-63.
28. Масенко Л.Т. Для цієї влади ми – безголоса меншість // Урок української. – 2003. – №3. – С.11-12.
29. Масенко Л.Т. Лінгвокультурологія і стратегія мовної політики в дослідженні Романа Кіся // Дивослово. – 2003. – №2. – С.12-15.
30. Масенко Л.Т. Українська мова в соціолінгвістичному аспекті // Студії з україністики. Збірник наукових праць.– К.: Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка. – 2004. – Вип.6. – С. 130-147.
31. Масенко Л.Т. Доба українізації 20-х років ХХ ст. : засади освітньої й культурної політики Миколи Скрипника // Дивослово. – 2004. – №5. – С.17-30.

Анотація

Масенко Л.Т. Українська мова в соціолінгвістичному аспекті. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Інститут української мови НАН України. – Київ, 2005.

Дисертацію присвячено дослідженню мовної політики, яку провадив радянський уряд в УРСР, та аналізу сучасної мовної ситуації України, деформації якої спричинено процесами мовно-культурної асиміляції в період колоніальної залежності України від Росії. Радянську мовну політику проаналізовано в двох аспектах – зовнішньому, спрямованому на звуження функцій, сфер вживання і соціальної бази української мови, і внутрішньому, що виявлявся у втручанні органів влади в правописну, термінологічну та лексикографічну практики з метою нівеляції самобутніх рис української мови і штучної активізації процесів її зближення з російською мовою.

Загальну характеристику мовної ситуації України здійснено за даними всеукраїнських соціологічних опитувань. Проведено комплексне

соціолінгвістичне дослідження мовної ситуації Києва, визначено показники демографічної і комунікативної потужності української і російської мов у столиці, оцінні характеристики обох мов у київському соціумі, співвідношення двох мов у різних сферах вживання, виявлено ставлення киян до української мови як державної та зміни в масовій свідомості щодо перспектив розширення сфер вживання української мови. Досліджено також явище змішування української і російської мов, розглянуто креолізований тип усного мовлення, сформований внаслідок домінування російської мови в міських середовищах, визначено ареал його поширення і місце в системі форм побутування української мови.

Дисертація окреслює шляхи подолання кризової мовної ситуації країни, визначає практичні завдання державної мовної політики.

Ключові слова: мовна ситуація, мовна політика, мовна стійкість, мовний конфлікт, білінгвізм, диглосія, мішане мовлення, суржик, демографічна потужність мови, комунікативна потужність мови.

Аннотація

Масенко Л.Т. Украинский язык в социолингвистическом аспекте. – К., 2005.

Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Институт украинского языка НАН Украины. – Киев, 2005.

Диссертационная работа посвящена исследованию языковой политики, которую осуществляло советское правительство в УССР, и анализу нынешней языковой ситуации Украины. Советская языковая политика исследована в двух аспектах – внешнем, направленном на сокращение функций, сфер употребления и социальной базы украинского языка, и внутреннем, который проявлялся во вмешательстве органов власти в орфографическую, терминологическую и лексикографическую практики с целью устранения самобытных черт

украинского языка и принудительно навязанной активизации процессов его уподобления русскому языку. Таким образом, советское руководство, прикрываясь фальшивыми пропагандистскими лозунгами “равноправия” национальных языков и культур, “невиданного” их расцвета и “гармонического” двуязычия, не только придерживалось главного тезиса Валуевского циркуляра, но и преследовало цель его практической реализации, пытаясь низвести украинский язык до состояния местного диалекта русского языка, отличающегося от него лишь незначительными фонетическими и лексическими особенностями.

Анализ нынешней языковой ситуации Украины, характерной чертой которой является распространение на ее территории двух языков – украинского и русского, различных типов билингвизма и смешанных форм устной речи, осуществлен в диссертации на основе данных двух масштабных всеукраинских социологических опросов. Серия опросов, проведенных Киевским международным институтом социологии на протяжении 1991-2003 гг. методом интервью, предполагала выбор респондентами языка устного общения. Тест, предназначенный для опроса, проведенного Институтом социологии НАН Украины в 1994-2001 гг., ориентировался на выбор языка анкеты, которую заполнял респондент. Таким образом, анализ результатов названных опросов дает возможность определить показатели демографического веса украинского и русского языков как в устном, так и в письменном общении.

Диссертация содержит также комплексное исследование языковой ситуации Киева, осуществленное на основе социолингвистического анкетирования жителей Киева в 2000 г., проведенного автором диссертации совместно с Центром “Общественное мнение” Научно-исследовательского института социально-экономических проблем Киева. На базе проведенного анкетирования определены демографические показатели употребления русского и украинского языков в столице Украины, даны оценочные характеристики двух языков в Киевском социуме, установлено их соотношение в различных сферах коммуникации, выявлены факторы, влияющие на

отношение жителей столицы к украинскому языку и к ситуации ассиметричного билингвизма, описаны тенденции в изменении отношения киевлян к украинскому языку как государственному и к перспективе расширения его функций и сфер употребления.

На основе частичного опроса киевлян, проведенного тем же Центром “Общественное мнение” в 2001-2004 гг., выявлена также динамика изменений в функционировании украинского и русского языков в столице Украины.

Негативным последствием деформаций, которые произошли в языковой ситуации Украины в колониальный период, является возникновение и распространение смешанных украинско-русских форм устной речи, известных под названием *суржик*. В диссертации обобщены различные интерпретации происхождения и природы этого языкового явления, определено его место в системе обиходно-разговорных форм существования языка, доказана неправомерность отождествления суржика с такими разновидностями устной речи, как сленг и социальный диалект. Суржик возникает вследствие попыток носителей украинских диалектов или литературного языка приспособиться к русскоязычной среде, что приводит к хаотическому смешению двух языков, разрушению структуры первичного языка и заполнению разрушенных форм элементами поверхностно освоенного вторичного языка. Механизм образования этого гибридного идиома сближает его с такими формами существования языка в колониальных и постколониальных странах, как пиджины и креольские языки. В связи с этим перспективным представляется социо- и психолингвистическое исследование суржика в контексте явлений языкового смешения, что является объектом исследования креолистики.

Временный, переходной от украинского к русскому одноязычию, характер этой разновидности устной речи подтверждает ареал ее распространения. В тех областях, где в коммуникации доминирует один из языков – украинский или русский, количество носителей суржика является сравнительно небольшим (2,5% в Западном регионе и 9,6% в Восточном). Увеличение демографического веса смешанной украинско-русской речи

наблюдается в областях Центральной Украины, причем расширение ареала происходит в восточном направлении (14,6% в Западно-Центральном регионе и 21,7% в Восточно-Центральном). Характер территориального распространения смешанной украинско-русской речи иллюстрирует корреляцию между количественным увеличением группы носителей суржика и демографическим усилением русского языка на территории Украины (24,2% в Западно-Центральном регионе и 46,4% – в Восточно-Центральном). Это дает основания утверждать, что смешанный идиом формируется как переходной от украинского языка к русскому и доказывает ассиметричный характер взаимодействия двух контактных языков – влияние русского языка на украинский является более мощным, что приводит к нарушению как литературного, так и диалектного узуса украинского языка и возникновению редуцированных смешанных форм обиходно-разговорной речи, являющихся временными образованиями, переходными к русскоязычному общению.

Поскольку возникновение и распространение суржика обусловлено доминированием русского языка в коммуникации, противостоять разрушительному для украинского языка процессу постколониальной языковой креолизации может только государственное языковое планирование, направленное на усиление коммуникативного веса украинского языка.

В заключительной части диссертации даны рекомендации практического характера, касающиеся задач государственного языкового планирования.

Ключевые слова: языковая ситуация, языковая политика, языковая стойкость, языковой конфликт, билингвизм, диглоссия, смешанная речь, суржик, демографический вес языка, коммуникативный вес языка.

SUMMARY

Masenko L.T. Ukrainian language in sociolinguistic aspect. – Manuscript.

The dissertation is submitted for a Doctor of Philology degree. The speciality: 10.02.01 – Ukrainian language. – The Institute of the Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2005.

This dissertation is dedicated to the investigation of the linguistic policy, which was conducted by Soviet government in Soviet Ukraine, and also to analyses of present-day linguistic situation in Ukraine, which was deformed by processes of language and cultural assimilation, which took place during colonial dependence of Ukraine from Russia. Soviet linguistic policy is analyzed here in two aspects: external one, directed to the fact of functional narrowing of Ukrainian language, as well as its field of usage and social base narrowing; and internal one, which was revealed in Soviet government interfering in Ukrainian orthographic, terminological and lexical practice for the purpose of Ukrainian linguistic originality grading and artificial stirring up of Ukrainian and Russian language rapprochement.

General description of linguistic situation in Ukraine is done according to All-Ukrainian Gallup poll's returns. The full social investigation of Kiev linguistic situation was done here. Also index of demographic and communicative potential of Ukrainian and Russian language in Kiev was presented; evaluative descriptions of both languages in Ukrainian capital; correlation of two languages in different fields of usage were defined here. And Kiever's attitude toward Ukrainian language as official one, as well as changes in mass consciousness in understanding of the problem of Ukrainian language fields of usage was analysed. Not only Ukrainian-Russian bilingual situation was investigated, but also Ukrainian-Russian linguistic mixture phenomenon. Creolized spoken language, which was formed because of Russian language domination in Ukrainian cities was one more topic of investigation. Its habitat extension and its place in Ukrainian language existence situation was described here.

This dissertation signifies the ways of overcoming crisis linguistic situation and defines practical tasks of public linguistic policy.

Key words : linguistic situation, linguistic policy, linguistic resistance, linguistic conflict, bilinguizm, диголосо́я, mixed speech, “mangcorn” (surzhyk)

